

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

**ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ**

Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης

Βόλος 27.2 – 2.3.2003

1

2003

ΒΟΛΟΣ
2006

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΥΘΙΑ ΣΤΗΝ ΑΘΑΝΑΣΙΑ:
ΟΙ ΔΕΛΦΟΙ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ
ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Πλάτων Πετρίδης

Για κάθε έναν από τους γνωστούς και καθιερωμένους αρχαιολογικούς χώρους έχει σχηματιστεί μια λίγο-πολύ συγκεκριμένη εικόνα στο συλλογικό υποσυνείδητο, καθώς και μία κατά προσέγγιση εντύπωση για την περίοδο ακμής ή ακόμα και για τη στιγμή της παρακμής τους. Ο αρχαιολογικός χώρος των Δελφών, από τους παλαιότερους ανασκαφέντες στην Ελλάδα, δεν αποτελεί εξαίρεση σ' αυτόν τον κανόνα. Το διασημότερο μνημείο του αρχαιολογικού χώρου, η Θόλος, αποτελεί ένα σήμα κατατεθέν, που ο καθένας αναγνωρίζει ότι βρίσκεται στο συγκεκριμένο τόπο, ή τουλάχιστον έτσι θέλουμε να ελπίζουμε, αλλά ελάχιστοι, απ' ό,τι μας διδάσκει η πολύχρονη επαφή μας με τους επισκέπτες, μπορούν να το τοποθετήσουν χρονικά στον 4ο αι. π.Χ. Όσο για την εποχή που κατασκευάστηκαν και λειτούργησαν τα μνημεία, που χρησιμοδότησε η Πυθία, αυτή ταυτίζεται συνήθως με την αρχαϊκή και κλασική περίοδο, βοηθούντων και πολύ γνωστών αφιερωμάτων, όπως αυτά του Κροίσου και ο τριποδικός λέβητας των Πλαταιών. Εποχές εξίσου σημαντικές για το ιερό, όπως η ελληνιστική, κατά την οποία τοπικοί άρχοντες και ηγεμόνες ή απλώς εύποροι ιδιώτες προβαίνουν σε πλήθος αφιερωμάτων στο θεό, ή ακόμα και η ρωμαϊκή, συνδέονται ελάχιστα με τους Δελφούς.

Αντίθετα, πολύ συγκεκριμένη εικόνα υπάρχει για την εποχή, ή ακριβέστερα, για τη στιγμή παρακμής του μαντείου του Απόλλωνα που ταυτίζεται δυστυχώς στη συνείδηση του ευρέος κοινού με το οριστικό τέλος της πόλης των Δελφών. Ο τελευταίος χρησιμός που παραδίδεται ότι έδωσε η Πυθία¹ λέγεται ότι ήταν η απάντηση στον Ορ(ε)ιβάσιο, απεσταλμένο του αυτοκράτορα Ιουλιανού, που πέρασε στην ιστορία ως Παραβάτης. Σ' αυτό ακριβώς το επίθετο, «παραβάτης», βρίσκεται ίσως και η αιτία που ο χρησμός αυτός έγινε τόσο διάσημος. Σήμαινε οριστικά το θρίαμβο της νέας θρησκείας επί της παλαιάς, το τέλος

1. Βλ. Parke – Wormell 1956, 194. Το χρησμό αναφέρουν οι χριστιανοί συγγραφείς Φιλοστόργιος, *Ιστοριών* 7, Bidez (επιμ.) 77, 1.18, και Κεδρηνός, Bekker (εκδ.), τ. 1, 532. Ο πρώτος, σύγχρονος σχεδόν του Ιουλιανού, δεν αναφέρει τίποτε για διατεταγμένη αποστολή του Ορειβάσιου, μιλά απλώς για επίσκεψη. Ο Κεδρηνός, λίγους αιώνες αργότερα, χρησιμοποιεί το εύρημα της αποστολής του Ορειβάσιου με στόχο την ανέγερση, ή μάλλον την επισκευή του ναού του Απόλλωνα. Αν στην πρώτη περίπτωση μπορούμε να φανταστούμε το ιερατείο να ζητά τη βοήθεια του αυτοκράτορα με την ευκαιρία της επίσκεψης στους Δελφούς ενός από τα πιο κοντινά του πρόσωπα, στη δεύτερη, είναι ο ίδιος ο Απόλλων που αρνείται τη βοήθεια του αυτοκράτορα θεωρώντας τα πάντα χαμένα.

του παγανιστικού κόσμου και την επικράτηση του χριστιανικού με τρόπο οριστικό και αμετάκλητο. Π' αυτό και ο χρησμός αυτός που οριοθετεί το τέλος του μαντείου μεταφέρθηκε αυτούσιος ή παραφράστηκε από τους Πατέρες της Εκκλησίας και άλλους βυζαντινούς συγγραφείς² και ταυτίστηκε λανθασμένα και με το τέλος των Δελφών, συμβολίζοντας έτσι το τέλος μιας εποχής. Αυτή η αντίληψη έγινε κοινός τόπος που επαναλαμβάνουν οι ξεναγοί, πέρασε στους τουριστικούς οδηγούς³ και χρησιμοποιείται ευρέως ακόμα και σε βιβλία που απευθύνονται σε παιδιά και εφήβους⁴ με μια έντονη χροιά θλίψης για την εποχή που χάθηκε ανεπιστρεπτί. Ελάχιστοι βέβαια γνωρίζουν ότι υπήρξε αμφισβήτηση γύρω από τη σύνδεση του χρησμού αυτού με τους Δελφούς που χρονολογείται από το 1962⁵. Υποστηρίχθηκε δηλαδή ότι ο χρησμός αυτός δόθηκε όχι από τους Δελφούς, αλλά από το μαντείο της Δάφνης κοντά στην Αντιόχεια όπου υπήρχε και εκεί Κασταλία πηγή και μάλιστα η προφητεία δινόταν μετά από ερμηνεία του κελαρύσματος των νερών της. Κατόπιν, στα 1978, η άποψη αυτή αντικρούστηκε και αποκαταστάθηκε η αρχική απόδοση⁶, υποστηρίχθηκε μάλιστα ότι ο ίδιος ο Ορειβάσιος συνέταξε το χρησμό, αφού το μαντείο είχε ουσιαστικά κλείσει. Δεν έχει βέβαια και τόση σημασία αν τελικά αυτός ήταν ο τελευταίος χρησμός⁷.

Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι το κείμενο αυτό έχει ένα σημαντικό βάρος, τόσο πραγματικό όσο και συμβολικό, ως προς το πέρασμα από την αρχαία θρησκεία στη χριστιανική. Ακόμα και αν δεν αναφερόταν στους Δελφούς, η κατάσταση του μαντείου και κάθε αρχαίου ιερού στο τέλος του 4^{ου} αι. μ.Χ. δεν απείχε πολύ από τη ρομαντικής χροιάς εικόνα εγκαταλειψης που αποπνέουν αυτοί οι στίχοι. Τα σημαντικότερα κτήρια του ιερού πρέπει να ήταν ήδη ερειπωμένα, όχι τόσο από εσκεμμένη ενέργεια των χριστιανών, όσο από φυσικά αίτια⁸ και έλλειψη πόρων για τη συντήρησή τους.

Δε συνέβαινε όμως το ίδιο και με την πόλη των Δελφών. Οι ξεναγοί και τα βιβλία που απευθύνονται στο ευρύ κοινό εξακολουθούν να υποστηρίζουν ότι με το κλείσιμο του μαντείου έσβησαν και οι Δελφοί⁹. Ένας χώρος τόσο βαθιά ποτισμένος από το αρχαίο πνεύμα σε κάθε του έκφραση (θρησκευτική, αθλητική, ακόμα και πολιτική) θα ήταν πιο ταιριαστό

2. Γρηγορίου Ναζιανζηνού, *In Julianum imperatorem invectiva* και Κεδρηνός ὄ.π.

3. Μηλιάδης 1930, 28: «Μετά την κατάργηση της αρχαίας θρησκείας και η πόλη των Δελφών ακολούθησε την κατάπτωση του μαντείου». Ο Μηλιάδης παραδέχεται ότι δεν έλειψε αμέσως η ζωή, αλλά δε βλέπει άλλα δείγματα λειψάνων εκτός από το τείχος, το χριστιανικό νεκροταφείο κοντά στο ναό (;) και τα γλυπτά. Ο Χ. Καρούζος (Καρούζος 1974) περνά απαρατήρητη στην ιστορική του αναδρομή τη μετά τον Ιουλιανό περίοδο, με μόνες εξαιρέσεις μια αναφορά στο διάταγμα του Θεοδοσίου και μία στον επίσκοπο Παντιμιανό. Στον οδηγό του Β. Πετράκου (Πετράκος 1977) δε γίνεται επίσης καμιά ιστορική αναφορά στα χρόνια μετά τον Ιουλιανό, ενώ από τα αρχαιολογικά ευρήματα της πρωτοβυζαντινής εποχής αναφέρεται μόνο το ψηφιδωτό που βρίσκεται κοντά στην είσοδο του νέου Μουσείου.

4. Κροντρά 1996, 63.

5. Vatin 1962, 235-238.

6. Parke 1978, 212-213.

7. Athanassiadi 1991, 277 όπου και βιβλιογραφία για τη συζήτηση γύρω από την αυθεντικότητα του χρησμού.

8. Πιθανότατα και από το σεισμό του 362, Athanassiadi 1991, 277 υποσ. 65.

9. Στην καλύτερη των περιπτώσεων, συναντούμε μία έμμεση παραδοχή για συνέχιση της ζωής στο χώρο, με την εσφαλμένη αναφορά σε ανέγερση εκκλησιών μέσα στο χώρο του μαντείου. Βλ. Ασπιμούτης - Γουντάκης *et al.* 1998, 157 όπου γίνεται χρήση ενός άλλου πολύ διαδεδομένου μοντέλου με σαφές ιδεολογικό υπόβαθρο (που γνωρίζουμε πια ότι δεν ισχύει παρά σε λίγες αναλογικά περιπτώσεις), ενός μοντέλου που θέλει τους χριστιανούς να χτίζουν εκκλησίες πάνω ακριβώς σε όλους τους αρχαίους ναούς με στόχο την διατράνωση της επικράτησής τους επί των ειδωλολατρών.

να είχε σβήσει οριστικά μαζί με αυτό. Η εντύπωση της οριστικής εξαφάνισης της πόλης πλαισιώνεται συχνά και από μια ομιχλώδη και υπεραπλουστευμένη εικόνα φυσικής καταστροφής¹⁰.

Εκείνο που η νεότερη έρευνα έρχεται να αποδείξει είναι ότι οι Δελφοί, όχι μόνο επέζησαν του περάσματος από την αρχαία θρησκεία στη νέα, αλλά και ότι υπήρξαν μια πόλη ακμάζουσα που δεν είχε τίποτα να ζηλέψει από τις άλλες επαρχιακές πόλεις της νότιας Ελλάδας. Η οικιστική ακμή της που τοποθετείται κυρίως στον 5^ο και 6^ο αι. μ.Χ. είχε σαν αποτέλεσμα να επεκταθεί σε σημαντική έκταση γύρω από το αρχαίο iερό, αλλά και να καταπατήσει με κοσμικά κτήρια τον ίδιο τον χώρο του τεμένους του Απόλλωνα (εικ. 1).

Η νέα αυτή προσέγγιση του αρχαιολογικού χώρου υπό το φως των νεοτέρων ερευνών επεκτείνει μάλιστα και τη διάρκεια ζωής του για δυόμιση περίπου αιώνες, τοποθετώντας το τέλος της συνεχούς περιόδου κατοίκησης του χώρου γύρω στο 620 μ.Χ.

Στον ένα και πλέον αιώνα που μας χωρίζει από την *Μεγάλη Ανασκαφή*¹¹, το χριστιανικό παρελθόν των Δελφών δεν πέρασε απαρατήρητο. Ούτε όμως του δόθηκε και η πρέπουσα σημασία. Προσηλωμένες στην έρευνα γύρω από τους χώρους λατρείας και από τις περιόδους ακμής του μαντείου (κυρίως κλασική και ελληνιστική), οι παλαιότερες γενιές αρχαιολόγων και ιστορικών ελάχιστη θέση κράτησαν στην πλούσια βιβλιογραφική τους παραγωγή για την περίοδο από τον 4^ο ως τον 7^ο αι. μ.Χ. και μόνο ακροθιγώς τις περισσότερες φορές αναφέρθηκαν στα μνημεία αυτής της εποχής¹². Δεν ήταν και λίγες οι φορές που τα μνημεία αυτά καταστράφηκαν για να επιτρέψουν την έρευνα σε κατώτερα στρώματα¹³ ή ακόμα και για διευκόλυνση της διόδου των τουριστών¹⁴. Δεν είναι ν' απορεί λοιπόν κανείς γιατί το πλήθος των τουριστών που συρρέει στους Δελφούς κάθε χρόνο δεν προσέχει καν τα μνημεία της χριστιανικής περιόδου.

Στην αποκατάσταση της αλήθειας γύρω από την εξέλιξη που είχαν οι Δελφοί μετά το κλείσιμο του μαντείου και ως τη στιγμή που έπαψαν να υφίστανται ως πόλη, μας βοηθούν :

- οι γραπτές μαρτυρίες,
- τα ίδια τα μνημεία της περιόδου από τον 4^ο ως τον 7^ο αι. μ.Χ. (κτήρια και διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλλη) που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια της *Μεγάλης Ανασκαφής*,
- η μελέτη της στρωματογραφίας των ανασκαφών που διενεργήθηκαν τα τελευταία χρόνια από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή¹⁵, και

10. Να τι αναφέρεται σε ένα βιβλίο για παιδιά : «Το 394 μ.Χ. ο Μ. Θεοδόσιος κλείνει το μαντείο, διατάζει να καταστραφούν οι ναοί της αρχαίας θρησκείας και καταργεί τους αγώνες. Σιγά σιγά τα χώματα και οι βράχοι που έπεφταν από τον Παρνασσό άρχισαν να σκεπάζουν το iερό. Έτσι ξάθηκαν και οι Δελφοί», Κροντηρά 1996, 64.

11. Έτσι, *La Grande Fouille*, ονομάστηκε από τους Γάλλους αρχαιολόγους η ανασκαφή που έφερε στο φως τα iερά του Απόλλωνα και της Αθηνάς, το Γυμνάσιο, το Στάδιο, τους τάφους και τα κοσμικά κτίσματα και που διήρκεσε από το 1892 ως το 1903. Στην εκατονταετηρίδα από την αρχή της *Μεγάλης Ανασκαφής* (1992) κυκλοφόρησε από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή και την Εφορεία Αρχαιοτήτων Δελφών ο τόμος Δελφοί. Αναζητώντας το χαμένο iερό.

12. Petridis 1997, 684.

13. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελούν τα λείψανα της πρωτοβυζαντινής βασιλικής του Γυμνασίου.

14. Από τις επονομαζόμενες Κάτω Θέρμες για παράδειγμα, δε σώζονται παρά οι βόρειοι τοίχοι, μια και στη θέση του υπολοίπου συγκροτήματος διαμορφώθηκε η είσοδος του αρχαιολογικού χώρου και η άνοδος προς τη Ρωμαϊκή Αγορά.

15. Η απόφαση για τον επιμελή καθαρισμό και την αποτύπωση και στη συνέχεια τη διενέργεια τομών και συστηματικών ανασκαφών στα μνημεία της ύστερης αρχαιότητας πάρθηκε το 1986 από το Βαγγέλη Πεντάζο

- τα ευρήματα των ανασκαφών αυτών με κυριότερα την κεραμική και τα νομίσματα.

Ο αριθμός των επιγραφών και άλλων γραπτών μαρτυριών που σώζονται από το δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. και εξής είναι αναλογικά πολύ μικρός, αρκεί όμως για να αποδειχεί ότι οι Δελφοί δεν είχαν εκλείψει από το χάρτη και προσείλκυαν ακόμα το ενδιαφέρον της κεντρικής εξουσίας. Πρόκειται κατ' αρχήν για μία βάση με επιγραφή προς τιμήν του Ουάλεντος και του Ουαλεντιανού¹⁶ που χρονολογείται μεταξύ 364 και 371 μ.Χ., δηλαδή μετά το θάνατο του Ιουλιανού και όπου οι δύο αυτοκράτορες αναφέρονται ως ευεργέτες της πόλης, καθώς και για ένα απόσπασμα από το Θεοδοσιανό Κώδικα του 424 μ.Χ. που μιλά για εξαίρεση των Δελφών από τη φορολογία προς τη Ρώμη εξαιτίας κάποιων «νέων δεινών»¹⁷. Οι Δελφοί αναφέρονται επίσης στο Συνέκδημο του Ιεροκλέους¹⁸ του 6^{ου} αι. μ.Χ., ενώ η μοναδική χριστιανική επιγραφή που έχει βρεθεί χρονολογείται στον 5^ο αι. μ.Χ. και είναι η επιτύμβια στήλη της Αθανασίας¹⁹. Σύμφωνα με την επιγραφή (εικ. 2), επρόκειτο για μια γυναίκα που έζησε άμεμπτο βίο, όπως έπρεπε να έχει ζήσει και κάθε γυναίκα που επιλεγόταν για το ρόλο της Πυθίας. Η Αθανασία έφερε το αξίωμα της διακόνισσας, υπηρετούσε δηλαδή και αυτή, όπως και οι προκάτοχοί της Πυθίες τον θεό.

Τα ορατά σήμερα μνημεία που χρονολογούνται από τον 4^ο ως τον 7^ο αι. μ.Χ. απλώνονται από το ιερό της Αθηνάς στα ανατολικά ως την είσοδο του σύγχρονου χωριού στα δυτικά και από τη λέσχη των Κνιδίων στα βόρεια ως τις παρυφές του πεζοδρόμου που οδηγεί από τον αρχαιολογικό χώρο στο Μουσείο στα νότια²⁰ (εικ. 1). Μεγαλύτερη συγκέντρωση παρουσιάζεται γύρω από αυτό καθεαυτό το τέμενος του Απόλλωνα, χάρη στην ύπαρξη παλαιοτέρων ανδήρων που προσφέρονταν για την ανέγερση κτηρίων μεγάλου εμβαδού, αλλά και λόγω του ότι η Μεγάλη Ανασκαφή, στην οποία οφείλουμε την πλειοψηφία από τα μνημεία της ύστερης αρχαιότητας, δεν προχώρησε σε μεγάλη απόσταση από τον περίβολο. Ελάχιστα από τα μνημειώδη αυτά κτήρια είχαν μελετηθεί πριν στραφεί προς αυτά η νεότερη ανασκαφική έρευνα. Η τελευταία επικεντρώθηκε στον Ξυστό του Γυμνασίου, στη Ρωμαϊκή Αγορά και στη Νοτιοανατολική Έπαυλη²¹, μελετήθηκαν όμως η θέση και η κάτοψη και των υπολοίπων οικιστικών καταλοίπων της ύστερης αρχαιότητας.

και τον Olivier Picard, τότε έφορο Αρχαιοτήτων Δελφών και διευθυντή της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής αντίστοιχα. Από το 1990 άρχισε μια συστηματικότερη έρευνα από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή υπό την εποπτεία της Ι' ΕΠΚΑ Δελφών. Την ομάδα, που διευθύνουν ο αρχαιολόγος Vincent Deroche, ο αρχιτέκτων Alain Badie και ο γράφων, έχουν κατά καιρούς πλαισιώσει αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες και φοιτητές αρχαιολογίας από την Ελλάδα, τη Γαλλία, το Βέλγιο και την Ελβετία για την έρευνα πεδίου, συντηρητές από την Ελλάδα και τη Γαλλία, τοπογράφος, νομισματολόγος, χημικός και ειδικός στην ανάλυση οστών και μαλακίων.

16. Αρ. Ευρ. 7714. Βρίσκεται στη Ρωμαϊκή Αγορά.

17. Cod. Theod. XV, 5,₄: *Delforum Curiae facultates novis damnis frequenter adtritas Relatio Tui Culminis intimavit. Ideoque praeceptis ad universas Illyrici Civitates Iudicesque transmissis, notum omnibus faciat, nullum penitus spectacula oportere solemnia Urbis aeternae populis exhibere: sed unumquemque civium intra propriam civitatem debere solitae devotionis officia (prout patrimonii sui vires patientur) implere...*

18. Ιεροκλέους, Συνέκδημος, 643,₁₃: οι Δελφοί καταχωρίζονται στην επαρχία Ελλάδος, ήγουν Αχαΐας.

19. Laurent 1899, 273-278.

20. Κι είναι ν' απορεί κανείς πώς όλα αυτά τα μνημεία πέρασαν απαρατήρητα από τόσους συγγραφείς οδηγών και εγχειριδίων, εκτός βέβαια από τον πολύ εμπεριστατωμένο οδηγό Bommelaer 1991 όπου γίνεται συνοπτική αναφορά στη χριστιανική περίοδο. Bommelaer 1991, 24 και 101-102, στην πρωτοβυζαντινή φάση της πόλης, Bommelaer 1991, 44-45, και σε ορισμένα από τα κτήρια, π.χ. Bommelaer 1991, 89-92.

21. Πα τις ανασκαφές αυτές έχουν δημοσιευθεί οι παρακάτω εκθέσεις: Pentazos - Deroche et al. 1986. Queyrel 1986. Pentazos - Deroche et al. 1987. Pentazos - Deroche et al. 1988. Deroche 1991a. Deroche 1991b. Deroche - Petridis 1992a. 1992b. 1993a. 1993b. 1994. Deroche - Petridis et al. 1995. 1996. 1997. 1998.

Στον Ξυστό του Γυμνασίου, ήδη από το δεύτερο μισό ή το τέλος του 4^{ου} αι. μ.Χ. βεβαιώνεται η ύπαρξη εργαστηρίων κεραμικής με την εύρεση κλιβάνων και άλλων εγκαταστάσεων καθώς και παραμορφωμένων στο ψήσιμο αγγείων.

Η Ρωμαϊκή Αγορά είναι ένα κοσμικό κτήριο που ο άξονάς του μετατοπίστηκε ελαφρώς τον 4^ο αι. μ.Χ. για να προσαρμοστεί στην αρχαία Ιερά Οδό, τη στιγμή πιθανώς που και αυτή μετασκευάστηκε και μετατράπηκε σε εμπορικό δρόμο, ενώ κατά μήκος της Ιεράς Οδού, αλλά και σε άλλα σημεία στο εσωτερικό του τεμένους, εγκαθίσταντο καταστήματα, εργαστηρία ή και οικίες. Στη Ρωμαϊκή Αγορά μελετήθηκε η επίχωση ενός καταστήματος ή εργαστηρίου του οποίου ο βόρειος τοίχος κατέρρευσε κάποια στιγμή με αποτέλεσμα το φράξιμο της εισόδου του και το μπάζωμά του σε ύψος πέντε περίπου μέτρων. Η πλούσια σε αρχαιολογικό υλικό επίχωση επέτρεψε τη χρονολόγηση αυτού του συμβάντος και τον καθορισμό terminus ante quem για τη νεότερη φάση της Ρωμαϊκής Αγοράς. Στο κατώτερο σημείο του χώρου εντοπίστηκαν κυκλική κατασκευή που θα μπορούσε να είναι βάση κλιβάνου υαλουργείου, πακτωμένοι στο δάπεδο αμφορείς σε δεύτερη χρήση και υπολείμματα υάλου.

Τα σημαντικότερα στοιχεία για την ιστορία των Δελφών και συγκεκριμένα την τελευταία περίοδο της πόλης, έδωσε η ανασκαφή της Νοτιοανατολικής Έπαυλης, στα νότια του αρχαίου περιβόλου που αποτελεί ένα χαρακτηριστικό δείγμα ιδιωτικού κτηρίου. Διαθέτει χώρους υποδοχής (τα λεγόμενα τρικλίνια), αποθήκευσης, διαμονής και μικρές, αλλά πολύ φροντισμένες ιδιωτικές θέρμες. Από την εσωτερική διακόσμηση σώζονται, δυστυχώς πολύ αποσπασματικά, ίχνη ψηφιδωτών δαπέδων, ορθομαρμάρωσης και χρωματιστών κονιαμάτων. Η οικοδόμηση του μεγάλου αυτού συνόλου που η πρόσοψή του ξεπερνά σε μήκος τα 65μ. και υψωνόταν σε τέσσερα επίπεδα, ολοκληρώθηκε σε δύο φάσεις με μετατροπή της κάτοψης και προσθήκη τρικλινίων στη δεύτερη φάση²².

Την εικόνα των εύπορων κατοικιών εμπλουτίζουν και άλλες ιδιωτικές επαύλεις της ίδιας περιόδου, μικρότερου εμβαδού, που συναντούμε σε υπολογίσιμο αριθμό στα δυτικά του ιερού. Τέτοιες είναι για παράδειγμα η έπαυλη που βρίσκοταν στη θέση του νέου σπιτιού των ανασκαφών και αυτές που βρίσκονται στα ανατολικά και βορειοανατολικά του παλιού σπιτιού των ανασκαφών. Δε φαίνεται να ακολουθείται κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο στην κάτοψη των κτηρίων αυτών, λόγω της ιδιομορφίας του εδάφους και του γεγονότος ότι ορισμένες από αυτές διαμορφώνονται μέσα σε προϋπάρχοντα κτήρια που αλλάζουν χρήση²³.

Φωτιχότερα κτίσματα συναντώνται γύρω από το ρωμαϊκό Ήρώ, ενώ οικιστικά κατάλοιπα συνάντησε η ανασκαφική σκαπάνη και μέσα στο τέμενος του Απόλλωνα, όπως εγκατάσταση που θυμίζει ιδιωτικές θέρμες στο ανάθημα του Κρατερού, μικρού μεγέθους κτήριο σε επαφή με τον δυτικό τοίχο του περιβόλου (*οικία Αντινόου*) και έπαυλη στο ύψος της Λέσχης των Κνιδίων. Η επέκταση της πόλης προς τα δυτικά είναι εμφανέστατη και η έκταση που καλύπτει κατά την ύστερη αρχαιότητα είναι μεγαλύτερη από οποιαδήποτε προηγούμενη περίοδο. Για την κάλυψη των αυξημένων αναγκών της σε νερό κτίζεται και

22. Οι μετατροπές αυτές φανερώνουν ίσως τη διάσπαση σε περισσότερες της μίας κατοικίες.

23. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η έπαυλη που κτίζεται στα χρόνια της ύστερης αρχαιότητας μέσα στη Δυτική Στοά. Πα μια πρώτη μελέτη των οικιών της ύστερης αρχαιότητας που έχουν εντοπιστεί ως τώρα στους Δελφούς βλ. P. Petridis, *Un exemple d'architecture civile en Grèce : Les maisons protobyzantines de Delphes (IV^ο – VII^ο s.)*, στο *Mélanges Jean-Pierre Sodini*, *Travaux et Mémoires*, Paris 2005, 193-204.

μια μεγάλη κινστέρνα στα δυτικά, με υλικά από παλαιότερα κτήρια²⁴. Σε δεξαμενή έχει μετατραπεί ήδη από τον 3ο αι. μ.Χ. και η Στοά του Αττάλου, τροφοδοτώντας έτσι το σημαντικότερο δημόσιο συγκρότημα λουτρών, τις Ανατολικές Θέρμες.

Από την εικόνα αυτή της πόλης σε οικιστική έκρηξη δεν μπορεί να λείψει και μια αναφορά στους χώρους χριστιανικής λατρείας. Ο ναός του Απόλλωνα δεν μετατράπηκε ποτέ σε χριστιανική εκκλησία²⁵ και υπάρχουν ελάχιστα δείγματα διάθεσης εκχριστιανισμού ή καλύτερα εξορκισμού των παγανιστικών κτηρίων²⁶. Δύο βασιλικές έχουν εντοπιστεί, η μία στο Γυμνάσιο και η άλλη στην είσοδο του σύγχρονου χωριού²⁷. Αρχιτεκτονικά γλυπτά μαρτυρούν την ύπαρξη μιας τρίτης βασιλικής σε κεντρικό σημείο της πόλης, ίσως στα ανατολικά της Ρωμαϊκής Αγοράς²⁸. Όσο για το νεκροταφείο, αυτό καθώς φαίνεται από τα αρκοσόλια που διασώθηκαν, μετατοπίστηκε δυτικότερα, ακολουθώντας την επέκταση του οικιστικού ιστού²⁹.

Μια πρώτη εγκατάλειψη της Νοτιοανατολικής Έπαυλης γύρω στο 580 μ.Χ. δείχνει ότι η περίοδος οικιστικής και επομένως οικονομικής ακμής έχει παρέλθει πλέον. Λίγα χρόνια αργότερα, τα δωμάτια της μετατρέπονται σε βιοτεχνικά εργαστήρια όπου παράγεται κυρίως κεραμική³⁰ (εικ. 3). Οριστική εγκατάλειψη του χώρου, που αντιστοιχεί προφανώς και στο τέλος της πόλης των Δελφών, παρατηρείται γύρω στο 620 μ.Χ. Τα χρόνια μεταξύ 580 και 620 συνεπάγονται μια σαφή συρρίκνωση ή μετατόπιση του πολεοδομικού ιστού αφού τη θέση πολυτελών κατασκευών παίρνουν βιοτεχνικές εγκαταστάσεις. Το τελευταίο τέταρτο του δου αι. μ.Χ. όμως παύει πλέον να αποτελεί το ορόσημο του τέλους των Δελφών όπως είχε υποστηριχθεί παλαιότερα και η υπόθεση της καταστροφής της πόλης από τους Σλάβους δεν ευσταθεί. Αντίθετα, η ύπαρξη εργαστηρίων που παράγουν ίδιου τύπου κεραμική με αυτήν των προ του 580 χρόνων, οι εισαγωγές κεραμικής που εξακολουθούν, αν και μείωμένες και τα νομίσματα, αποδεικνύουν ότι η ζωή στους Δελφούς ξαναβρήκε το ρυθμό της και εξακολούθησε ως το πρώτο τέταρτο του 7^{ου} αι. μ.Χ. Ό,τι και να ήταν αυτό που ανάγκασε τους κατοίκους της Νοτιοανατολικής Έπαυλης να την εγκαταλείψουν στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. (αδυναμία να αντεπεξέλθουν στα έξοδα συντήρησης, επιδημία ή φόβος για επικείμενη επιδρομή σλαβικών φύλων) δεν έδωσε το τελειωτικό χτύπημα στην πόλη. Αυτό πρέπει να ήρθε στο πρώτο τέταρτο του 7^{ου} αι. Η εικόνα που έχουμε από τη

24. Βρίσκεται στα βόρεια του Μουσείου και εφάπτεται σχεδόν στο νέο σπίτι ανασκαφών. Δεν έχει μελετηθεί επαρκώς ακόμη και δεν έχει διενεργηθεί ανασκαφή στο εσωτερικό της.

25. Bommeelaer 1991, 181.

26. Χαράγματα σταυρών σε λιθοπλίνθους και χαράγματα που μοιάζουν με χρίσματα μέσα σε κύκλους στην ανώτερη πλευρή του βωμού των Ξίων.

27. Είναι μάλλον αστήρικτη η υπόθεση, Goffinet 1962. Bommeelaer 1991, 44, 237, ότι το ψηφιδωτό που βρέθηκε εκεί όπου υψωνόταν στο 19^ο αι. το ναῦδριο του Αγ. Γεωργίου ανήκε σε άλλη μία βασιλική. Πρόκειται μάλλον για το δάπεδο δωματίου, πιθανόν του τρικλινίου, μίας ακόμη έπαυλης.

28. Petridis 1997, 686 υποσ. 27. Πα τη θέση των βασιλικών αλλά και των άλλων σημαντικών δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων της ύστερης αρχαιότητας βλ. Petridis 1997, 683, εικ. 1.

29. Ορισμένα από τα αρκοσόλια που βρίσκονται σήμερα εκτός αρχαιολογικού χώρου έχουν υποστεί επεμβάσεις και κυρίως επίχριση με τσιμέντο με στόχο τη σταθεροποίηση των βράχων.

30. Πα τα εργαστήρια αυτά και τις υπόλοιπες βιοτεχνικές εγκαταστάσεις (μεταλλουργείο και βυρσοδεψείο ή βαφείο) στους Δελφούς της ύστερης αρχαιότητας βλ. Petridis 2003, Πετρίδης 2004. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως κυρίως κλιβάνους και αποθέτες όπου έριχναν τα κακοψημένα κεραμικά. Τα κεραμικά που αναγνωρίστηκαν ως εντόπια καλύπτουν μια ευρεία κλίμακα σχημάτων από όλες τις κατηγορίες αγγείων ή άλλων αντικειμένων: αμφορείς, πινάκια, κούπες, λάγηνοι, λεκάνες, μαγειρικά σκεύη, αγνύθες, πηνία, κυψέλες, μήτρες και βέβαια λυχνάρια σε μεγάλη ποικιλία.

στρωματογραφία είναι αυτή μιας ξαφνικής εγκατάλειψης του χώρου που δεν συνοδεύτηκε όμως από πράξεις βίας όπως μία πυρκαγιά. Από τη στιγμή αυτή και μετά εκλείπουν παντελώς, τόσο τα αρχιτεκτονικά λείψανα, όσο και η κεραμική και τα νομίσματα (με ελάχιστες εξαιρέσεις), πράγμα που μας κάνει να πιστεύουμε ότι στους Δελφούς έπαψε να υφίσταται οικιστική συγκρότηση με τη μορφή οικισμού για τους επόμενους αιώνες και μέχρι τη δημιουργία του Καστριού, το οποίο, υπήρχε ήδη το 15^ο αι., δεν γνωρίζουμε όμως πότε ακριβώς συγκροτήθηκε.

Όσο για τα ευρήματα των ανασκαφών, αυτά μας επιτρέπουν να χρονολογήσουμε τις οικοδομικές φάσεις των κτηρίων και, ειδικότερα σε ό,τι αφορά τη Νοτιοανατολική Έπαυλη, τις καθοριστικές στιγμές της πρώτης εγκατάλειψης, της εγκατάστασης εργαστηρίων και της νέας εγκατάλειψης που αποβαίνουν πολύ σημαντικές για την ιστορία ολόκληρου του χώρου. Τα ευρήματα μάς προσφέρουν επίσης μια εικόνα του κοινωνικού πλαισίου που παρήγαγε ή εισήγαγε και χρησιμοποίησε αυτά τα αντικείμενα, των τάσεων της εποχής, των απαιτήσεων (πρακτικών ή αισθητικών) της εντόπιας πελατείας, αλλά και των οικονομικών της δυνατοτήτων. Η μελέτη της εισηγμένης κεραμικής ειδικότερα, επιτρέπει την ένταξη των παλαιοχριστιανικών Δελφών σε ένα συγκεκριμένο σχήμα εμπορικής επικοινωνίας, όπου εντάσσονται όλες οι πόλεις της νότιας Ελλάδας και στο οποίο εξέχουνσα θέση κατέχουν τα προϊόντα που προέρχονται από τη Β. Αφρική, σε αντίθεση με το βορειοελλαδικό χώρο και τα νησιά όπου στην ίδια χρονική περίοδο υπερτερούν οι εισαγωγές από τη Μικρά Ασία. Από την πλευρά της κεραμικής που παραγόταν επί τόπου³¹, γίνεται σαφής η πρόθεση των κεραμέων, ιδιαίτερα σε μια φάση μείωσης των εισαγωγών στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} και στις αρχές του 7^{ου} αι. λόγω εξωτερικών παραγόντων, να καλύψουν τις ανάγκες της πόλης σε κάθε είδους κεραμεικό αντικείμενο διατηρώντας την ποιότητα, τηρουμένων των αναλογιών, σε υψηλά επίπεδα³².

Όλες οι παραπάνω ενδείξεις που προσφέρει η νεότερη έρευνα των τελευταίων δεκαπέντε και πλέον χρόνων και που εν συντομίᾳ παρουσιάστηκαν εδώ, συγκλίνουν επομένως στη δημιουργία μιας εικόνας σχετικής ευημερίας και άνεσης για τους Δελφούς της περιόδου από τον 4^ο ως τον 7^ο αι. μ.Χ., εικόνας που απέχει πολύ από την καθιερωμένη στη συνείδηση του κόσμου εντύπωση ενός κατεστραμμένου, εγκαταλειμμένου και λησμονημένου χώρου. Αποκαθίσταται έτσι η περίοδος αυτή στη συλλογική μνήμη ως μια περίοδος ακμής των Δελφών, μιας ακμής βέβαια ολότελα διαφορετικής από αυτήν των χρόνων πανελλήνιας ακτινοβολίας του μαντείου.

Οι Δελφοί, χάρη στο συμβολικό περιεχόμενο που διαθέτουν, μπορούν να λειτουργήσουν επίσης ως παράδειγμα για να κατανοήσει κανείς ότι το πέρασμα από την παγανιστική περίοδο στη χριστιανική, το πέρασμα δηλαδή από την εποχή που η Πυθία διακονούσε τον Απόλλωνα στην εποχή που μια άλλη γυναίκα, η Αθανασία διακονούσε το Χριστό, ήταν σχετικά ομαλό και η παρακμή των πόλεων με τη μορφή που είχαν αποκτήσει στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα ήρθε αργότερα και συνδεόταν όχι με θρησκευτική μισαλλοδοξία, αλλά με άλλους, πιο περίπλοκους παράγοντες, ενδογενείς ή και εξωγενείς.

31. Η εντοπιότητα της κεραμικής αυτής βεβαιώνεται όχι μόνο από την εύρεση κλιβάνων, μητρώων, στηριγμάτων όπτησης και κακοψημένων αγγείων αλλά και χάρη σε χημικές και ορυκτολογικές αναλύσεις του πηλού που έγιναν από τη Δρ. Κέλλη Κουζέλη.

32. Για χαρακτηριστικά δείγματα αυτής της παραγωγής βλ. Petridis 1997, εικ. 5-15, Petridis 2003, εικ. 3-5.

RÉSUMÉ

DE LA PYTHIE À ATHANASSIA : DELPHES DE L'ANTIQUITÉ TARDIVE À LA LUMIERE DES RÉSULTATS DES FOUILLES RÉCENTES

Platon Petridis

Quel a été le sort de Delphes après le dernier oracle émis par la *Pythie* ? Quel était l'état du sanctuaire et de la ville qui l'entourait au Ve s., époque où vécut la diaconesse *Athanassia* dont la stèle funéraire constitue la seule inscription chrétienne dont on dispose ?

La fouille de vestiges de l'Antiquité Tardive comme *l'Agora Romaine* ou *la Villa au Sud-Est du Péribole*, suivie de l'étude de l'ensemble des restes tardifs, nous a conduit ces dernières années à une reconsideration des hypothèses émises dans le passé sur la dernière période du site.

Contrairement à l'idée que l'on rencontre dans certains livres, à savoir celle d'un site qui périt écrasé sous des rochers tombés des Phédriades après la fermeture de l'oracle, Delphes apparaît désormais comme une ville moyenne de la Grèce Centrale qui, non seulement survécut à la fin du culte d'Apollon, mais prospéra même jusqu'au milieu ou le troisième quart du VIe s. Des bâtiments, privés et publics, se sont étendus autour de l'ancien péribole et en particulier vers l'Ouest, sans oublier les constructions qui ont envahi l'espace du sanctuaire et la sécularisation de la Voie Sacrée et de ses monuments.

L'abandon de la Villa au Sud-Est du Péribole vers 580, conduisit à l'installation, au même endroit, d'un quartier artisanal. La principale activité dans ce quartier était la fabrication de poteries. Malgré la restriction du tissu urbain manifestée par l'installation d'artisans dans un endroit autrefois central de la ville, la fin du site de l'Antiquité Tardive n'arriva que plusieurs années plus tard, vers 620 et prit la forme d'un abandon soudain et définitif de la ville qui n'a pas été suivi par des actes de violence.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Athanassiadi P., 1991. The fate of oracles in Late Antiquity: Didyma and Delphi, *ΔΧΑΕ ΙΕ'* (1989-1990), 1991, 271-278.
Ασημομύτης Β. - Γουντάκης Γ. *et al.*, 1998. *Η πολιτιστική προσφορά του Ελληνισμού από την Αρχαιότητα ως την Αναγέννηση*, Βιβλίο Ιστορίας Α' Λυκείου, ΟΕΔΒ, Αθήνα.
Bommelaer J.-F., 1991. *Guide de Delphes. Le site*, Παρίσι.
Déroche V., 1991α. Agora Romaine et "thermes du Sud", *BCH* 115, 700-702.
Déroche V., 1991β. Ρωμαϊκή Αγορά και Νότιες Θέρμες, *ΑΔ* 46, *Χρονικά*, 202-203.
Déroche V. - Petridis Pl., 1992α. Agora Romaine et "Thermes du Sud", *BCH* 116, 709-711.
Déroche V. - Petridis Pl., 1992β. Η ρωμαϊκή Αγορά και η νοτιοανατολική Έπαυλη, *ΑΔ* 47, *Χρονικά*, 218-220.

- Déroche V. - Petridis Pl., 1993α. Agora Romaine et Villa Sud-Est, *BCH* 117, 641-644.
- Déroche V. - Petridis Pl., 1993β. Ρωμαϊκή Αγορά και Νοτιοανατολική Έπαυλη, *ΑΔ* 48, *Χρονικά*, 223-225.
- Déroche V. - Petridis Pl., 1994. Agora Romaine et Villa Sud-Est, *BCH* 118, 423-428.
- Déroche V. - Petridis Pl. *et al.*, 1995. Villa Sud-Est, *BCH* 119, 649-650.
- Déroche V. - Petridis Pl. *et al.*, 1996. Villa Sud-Est, *BCH* 120, 847-851.
- Déroche V. - Petridis Pl. *et al.*, 1997. Villa Sud-Est, *BCH* 121, 154-155.
- Déroche V. - Petridis Pl. *et al.*, 1998. Villa Sud-Est, *BCH* 122, 543-547.
- Déroche V. - Queyrel Fr., 1986. Ανασκαφή Ξυστού και καθαρισμός οικιών ύστερης εποχής, *ΑΔ* 41, *Χρονικά*, 77-78.
- Goffinet E., 1962. L'église Saint-Georges à Delphes, *BCH* 86, 242-260.
- Καρούζος Χ., 1974. Δελφοί, Αθήνα.
- Κροντηρά Λ., 1996. Πρώτη γνωριμία με τους Δελφούς του Απόλλωνα, Αθήνα.
- Laurent J., 1899. Delphes chrétien, *BCH* 23, 206-279.
- Μηλιάδης Γ., 1930. Δελφοί, Αθήνα.
- Parke H.W., 1978. Castalia, *BCH* 102, 199-219.
- Parke H.W. - Wormell D.E.W., 1956. *The Delphic Oracle II*, Oxford.
- Pentazos E. - Déroche V. *et al.*, 1986. Le Xyste, *BCH* 110, 774-782.
- Pentazos E. - Déroche V. *et al.*, 1987. Le Xyste, *BCH* 111, 609-612.
- Pentazos E. - Déroche V. *et al.*, 1988. Le Xyste, *BCH* 112, 722-725.
- Πετράκος Β., 1977. Δελφοί, Αθήνα.
- Petridis Pl., 1997. Delphes dans l'Antiquité tardive : première approche topographique et céramologique, *BCH* 121, 681-695.
- Petridis Pl., 2003. Ateliers de potiers protobyzantins à Delphes, στο 7^ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη 11-16 Οκτωβρίου 1999, Πρακτικά, Αθήνα, 443-446.
- Πετρίδης Πλ., 2004. Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις της πρώιμης βυζαντινής περιόδου στους Δελφούς, στο Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5^{ος}- 15^{ος} αι., 243-256.
- Queyrel Fr., 1986. Νότιο τμήμα παραδρομίδας, *ΑΔ* 41, *Χρονικά*, 77.
- Vatin C., 1962. Les empereurs du IVe siècle à Delphes, *BCH* 86, 229-241.